

Syllabus CE Latijn 2008

Kernauteur: Seneca; schaduwauteur: Tacitus

Genre: filosofisch proza; geschiedschrijving

Titel: Filosoof in het Keizerrijk

Aanbevolen edities: Tacitus: OCT, Fisher; Seneca, *Epistulae*: OCT, Reynolds;

Seneca, *De Constantia Sapientis*: OCT, Reynolds; Seneca, *De Clementia*: Budé, Préchac

A Tekstreflectie

1 Inleiding op het pensum

De filosoof Seneca speelde een belangrijke rol aan het keizerlijk hof, aanvankelijk als opvoeder van de jonge Nero, en later, toen Nero keizer was geworden, als diens adviseur. In deze functie vergaarde hij grote rijkdom. Zo ontstond er afstand tussen Seneca's stoïsche levensovertuiging, die hij in talrijke geschriften uitdroeg, en zijn manier van leven. Van verschillende kanten leverde hem dit verwijten op. Deze afstand tussen theorie en praktijk is de rode draad in het pensum. Voor een goed begrip van de situatie is enig inzicht in Seneca's filosofische ideeën noodzakelijk.

Het eerste gedeelte van het pensum heeft daarop betrekking: het is een selectie van teksten waarin Seneca verschillende ethische kwesties behandelt. Het tweede deel bestaat uit twee brieven waarin Seneca zich expliciet uitspreekt over de relatie tussen de filosoof en de machthebbers, waarbij niet is uit te sluiten dat hij het over zijn eigen situatie heeft. Het derde gedeelte is een selectie van teksten uit *De Clementia* waarin Seneca adviezen geeft aan de heerser, in casu Nero. Seneca schreef dit werk aan het begin van de regeringsperiode van Nero, toen alles er nog veelbelovend uitzag. Hij probeert de jonge keizer ook door middel van dit geschrift op het goede pad te houden. Het vierde gedeelte bevat passages uit Tacitus' *Annales* over episoden uit de regering van Nero waarin Seneca een rol speelt. We zien hoe Seneca de greep op de ontwikkelingen langzamerhand verliest. Aan de orde komen: Seneca's rol als adviseur, kritiek op Seneca en tenslotte zijn gedwongen zelfmoord.

2 Pensum

De met een * gemarkeerde passages worden in vertaling gelezen

2.1 Seneca: stoïsche filosofie

Epistula 7

1-12 *

Contact met de massa is schadelijk voor de *proficiens*. Het schadelijkst voor hem is een bezoek aan het amfitheater. Hij moet zich zoveel mogelijk in zichzelf terugtrekken en zich beperken tot omgang met hen van wie iets te leren valt of aan wie hij iets kan leren.

Ter vergelijking: De Clementia

1.25.1 r. 1-7

In het kader van de opvoeding van de heerser spreekt Seneca over wreedheid als '*minime humanum malum*' : de man die een ander voor de leeuwen laat werpen, verliest zijn menselijkheid en wordt zelf als de leeuw.

Epistula 9

1-2 *

3-8

9-22 *

Deze brief handelt over de vriendschap. Seneca behandelt verschillende aspecten.

De stoïsche wijze heeft behoefte aan vrienden, maar zou zonder kunnen leven. Een nieuwe vriendschap sluiten geeft meer genot dan het hebben van een vriend. Vriendschap uit eigenbelang is kortstondig; zij moet om zichzelf nagestreefd worden vanuit een natuurlijke behoefte. De wijze heeft aan zichzelf genoeg. Vrienden behoren tot de klasse der *indifferentia*. Stilbo dient als voorbeeld: hij zei niets kwijtgeraakt te zijn na de verwoesting van zijn stad en het verlies van zijn familie.

Epistula 23

1-5 *

6-8

9-11 *

De wijze vindt de ware blijdschap in zichzelf. De vreugde van de massa komt van buiten en is oppervlakkig. Lichamelijk genot is kortstondig en kan omslaan in pijn. Leven naar eigen inzicht, en dat consequent volhouden, voorkomt dat men wordt meegesleept door het noodlot. Dan mag iedere dag de laatste zijn.

Epistula 41

1-8

In ons is een goddelijke geest die ons leiding geeft. De wijze weet door zijn innerlijke goddelijke kracht overal bovenuit te stijgen en zich te beheersen. Zoals de zonnestrallen met de zon verbonden blijven en toch voelbaar zijn op aarde, zo gaat de goddelijke ratio uit van de godheid en manifesteert zich in de mens. De mens hoort niet om uiterlijkheden geprezen te worden; wel om wat hem eigen is: de Rede, die aanzet tot het leven volgens de natuur.

Epistula 47

1-5

6-15 *

16-21

Slaven verdienen een humane behandeling. Ervaring leert dat een slaaf die goed behandeld wordt zijn meester trouwer is dan een slaaf die wreed behandeld wordt. Men moet slaven beoordelen op hun mentaliteit, niet op het toevallige feit dat ze slaaf zijn. Uiteindelijk zijn wij immers allen slaaf, namelijk van onze lusten, vrees of hoop. Het getuigt van een goede houding niet door slaven gevreesd te willen worden. Wispelturigheid en wreedheid sieren een meester niet.

Epistula 54

1-7

Seneca's astma-aanvallen lijken een oefening in het sterven. Toch past het niet opgelucht te zijn als de dood niet is ingetreden; de dood komt namelijk toch. Maar de dood is voor ons niet iets onbekends; we hebben voor onze geboorte al kennis gemaakt met het niet-zijn. Angst voor de dood is dus ongegrond. Dit wil overigens niet zeggen dat de wijze het leven haat.

Epistula 61

1-4

Goed sterven is gewillig sterven. Gelukkig leeft hij wiens geest zich niet verzet tegen het onvermijdelijke, zowel tijdens het leven als bij het naderen van de dood.

De Constantia Sapientis

5.6-6.7

De wijze kan niets verliezen. Dat wat een mens door het lot krijgt toegewezen, mag hij niet als zijn bezit beschouwen. Zo kon Stilbo standvastig en rustig blijven tijdens de verwoesting van zijn stad. Zijn uiterlijke omstandigheden zijn weliswaar veranderd, maar zelf is hij niet overwonnen.

2.2 De filosoof en de machthebbers

Epistula 14

1-11 *

12-16 t/m non do

16 At aliquid...-18 *

Men moet zijn lichaam beschermen zonder er slaaf van te worden. Bescherming houdt in: zich verre houden van wat kan kwetsen, zoals armoede, ziekte en geweld. De wijze zal nooit de toorn opwekken van machthebbers. Ook tegen de massa moet hij zich beschermen door het vermijden van haat, afgunst en minachting. De filosofie is hiertoe het geëigende middel. Het voorbeeld van M. Cato bewijst dat de filosoof vaak machteloos staat tegenover politieke gebeurtenissen. De filosoof loopt het minste gevaar als hij zich buiten de politiek houdt.

Epistula 73

1-5

6-16 *

De filosoof is de machthebbers dankbaar dat zij hem in staat stellen ongestoord filosofie te bedrijven. Als zij zorgen voor vrede is de wijze hun dank verschuldigd. De wijze is in zijn *otium* niet minder dan

Jupiter, al duurt zijn leven korter en is hij minder lang *bonus*. In de mens zijn goddelijke kiemen aanwezig die hij tot ontwikkeling moet brengen.

2.3 Adviezen aan de heerser

De Clementia

1.3.5 *

Seneca maakt de positie van de heerser duidelijk door middel van een vergelijking: het volk staat tot de heerser als het lichaam tot de geest. Alle lichaamsdelen hebben een functie ter bescherming van die geest.

Livius Ab Urbe Condita

2.32.8-32.12 *

Een soortgelijke vergelijking om de verhouding tussen volk en overheid duidelijk te maken vinden we ook bij Livius.

Menenius Agrippa heeft de woede van het volk jegens de senatoren weten te kalmeren door middel van een vergelijking van de staat met een lichaam, waarin de ledematen ogenschijnlijk harder werken dan de maag, die in het midden louter lijkt te genieten. Maar zonder de inspanning die de maag wel degelijk verricht, kunnen de afzonderlijke ledematen noch het lichaam als geheel functioneren.

De Clementia

1.7 *

De heerser moet zijn onderdanen behandelen zoals hijzelf door de goden behandeld wil worden. Zoals de goden niet iedere fout ogenblikkelijk hardvochtig bestraffen, moet de heerser zijn macht zorgvuldig en beheerst uitoefenen. Zelfs verbaal uit de slof schieten past een heerser niet.

De Clementia

1.16.2-17.3 *

De goede heerser is als een vader, een leraar of een legeraanvoerder. Wie wreed handelt, bereikt het tegenovergestelde van wat hij bedoeld heeft. Dieren die respectloos behandeld worden, weigeren hun taak uit te voeren. Dit geldt in hogere mate voor de mens. De heerser toont zijn macht door die beheerst uit te oefenen.

De Clementia

2.4.4-5.5 *

In het kader van *clementia* acht Seneca het noodzakelijk ook over het medelijden te spreken. Medelijden is geen deugd, omdat het in tegenstelling tot *clementia* redeloos is en puur emotioneel. De wijze richt zich op het welzijn van de mensheid als geheel en laat zijn geest niet door emoties vertroebelen.

Ter vergelijking: Plato. Gorgias

466e6-471a3 *

De discussie over het wezen van de macht en de positie van de machthebbers was niet nieuw. Plato laat zijn personages in de dialoog *Gorgias* diepgaand over deze kwestie discussiëren. Socrates betoogt dat het bezit van macht niet gelukkig maakt. Het enige waar het op aankomt, is dat de heerser zijn macht rechtvaardig gebruikt.

2.4 Morele dilemma's: Seneca en Nero

Tacitus, Annales

13.1-3 *

Aan het begin van de regering van Nero laat Agrippina twee politieke tegenstanders liquideren. Burrus en Seneca slagen erin, mede door hun goede samenwerking, om erger te voorkomen, ieder op zijn eigen manier. Seneca probeert Nero op het rechte pad te houden door steeds vriendelijk te blijven zonder daarbij zijn integriteit te verliezen. In caput 3 beschrijft Tacitus de begrafenis van Claudius, waarbij Nero een door Seneca geschreven grafrede uitspreekt.

13.42 *

Seneca wordt fel aangevallen door Suillius. Deze beschuldigt hem van rancuneus gedrag jegens de vroegere vrienden van Claudius, van overspel met leden van de keizerlijke familie en van zelfverrijking.

Ter vergelijking Cassius Dio 61.10 *

Een felle aanklacht tegen Seneca, die beschuldigd wordt van overspel met Julia Livilla en Agrippina de Jongere en van relaties met jonge mannen. Verder wordt hem ten laste gelegd dat hij op goede voet stond met tirannen. Tenslotte wordt hem een leven in grote weelde verweten, terwijl hij altijd de mond vol heeft van eenvoud en armoede. Deze passage laat zien dat de kritiek die Tacitus aan Suillius in de mond legt, wijd verbreid was.

Tacitus, Annales

14.1,2,4,6,9,10 *

14.3,5,7,8,11

Nero vat het plan op zijn moeder te vermoorden, met wie hij in een machtsstrijd verwickeld is. Een georganiseerde schipbreuk moet leiden tot haar dood. Agrippina overleeft de aanslag, maar wordt in haar villa in Bauli alsnog vermoord. Aan de senaat stuurt Nero een door Seneca geschreven brief met daarin beschuldigingen aan het adres van zijn moeder.

14.52-56 *

Na de dood van Burrus krijgt Seneca te maken met lasterlijke beschuldigingen. Hij vraagt Nero een deel van zijn rijkdommen te mogen teruggeven en zijn functie van adviseur te mogen neerleggen. Nero weigert, met als argument dat men hem daarop zal aankijken als hij het toestaat. Seneca trekt zich steeds meer terug uit het openbare leven.

15.48-60 r. 7 *

C. Piso beraamt met veel medeplichtigen de moord op Nero. Een zekere Epicharis probeert Proculus, een kapitein van de keizerlijke vloot bij het complot te betrekken, zonder de namen van de medeplichtigen te noemen. Proculus speelt de informatie door aan Nero, maar kan de aanklacht niet bewijzen. Nero koestert argwaan. Onder de samenzweerders heerst ook wantrouwen. Het plan om Nero te vermoorden wordt verraden door Milichus, een vrijgelatene die het moordwapen moest slijpen. De samenzweerders geven elkaar aan. Zij worden ter dood veroordeeld.

15.60 r.7-64

15.65 *

Ook Seneca's naam wordt door één van de samenzweerders genoemd. Hoewel zijn betrokkenheid bij het moordplan niet bewezen is, wordt hem de dood aangezegd. Seneca en zijn vrouw Paulina besluiten samen zich van het leven te beroven. Paulina's poging wordt verijdeld op bevel van Nero; Seneca's poging verloopt stroef maar slaagt uiteindelijk.

Ter vergelijking Plato. Phaedo 116a1-118 *

De dood van Socrates. Socrates neemt afscheid van zijn familie, neemt een bad en drinkt de gifbeker. Hij heeft geen angst voor de dood en verbiedt zijn vrienden verdrietig te zijn.

Ter vergelijking Tacitus, Annales 16, 18-19*

De dood van Petronius. Petronius vervulde voor Nero de rol van 'arbiter elegantiae': alleen genietingen die hem door Petronius waren aanbevolen, beschouwde de keizer nog als de moeite waard. In 66 werd hij tengevolge van hofintriges door Nero tot zelfmoord gedwongen. Op een manier die geheel past bij zijn karakter van levensgenieter neemt Petronius afscheid van het leven.

Vaardigheden

De kandidaat kan begripsvragen over de thematiek en over teksten uit het pensum beantwoorden en zijn antwoorden desgevraagd onderbouwen met citaten uit de voorliggende tekst(en) (eindterm 5+6).

De kandidaat kan in een Latijnse tekst uit het pensum elementen aanwijzen die de opbouw en de samenhang van die tekst zichtbaar maken. (eindterm 2)

De kandidaat kan een passage van een voorliggende tekst uit het pensum parafraseren en daarmee de essentie ervan weergeven. (eindterm 7+8)

De kandidaat kan inhoudelijke verschillen en overeenkomsten aangeven en toelichten tussen een Latijnse tekst uit het pensum en een vertaling hiervan. (eindterm 3)

De kandidaat kan kenmerkende verschillen, die samenhangen met verschillen tussen het Latijnse en het Nederlandse taalsysteem, aangeven en toelichten aan de hand van een Latijnse tekst uit het pensum en een vertaling hiervan. De vragen kunnen grammaticale en stilistische aspecten betreffen, mits in dienst van het tekstbegrip. (eindterm 4)

De kandidaat kan een vertaalde Griekse of Latijnse tekst (of beeldmateriaal) die (dat) inhoudelijk verwant is met of aansluiting heeft bij de thematiek van het pensum vergelijken met teksten uit het pensum, en een beargumenteerde toelichting geven op overeenkomsten en verschillen. (eindterm 13)

De kandidaat kan vorm en inhoud van een tekst of beeldmateriaal uit latere tijd die (dat) inhoudelijk verwant is met of aansluiting heeft bij de thematiek op hoofdpunten kritisch vergelijken met teksten uit het pensum en een beargumenteerde toelichting geven op overeenkomsten en verschillen. (eindterm 14)

De kandidaat kan – eventueel met behulp van nadere aanwijzingen met betrekking tot omvang en te gebruiken (typen van) argumenten – een gegeven stelling met betrekking tot de inhoud van een gelezen tekst beargumenteerd verdedigen of bestrijden. N.B. de globale inhoud van de pensumteksten wordt bekend verondersteld. (eindterm 15)

3 Genre en tekstsoort

3.1 Filosofisch proza: Seneca's *Epistulae*

De brief is in de oudheid wel gedefinieerd als 'de ene helft van een gesprek'. Ook in Seneca's brieven vinden we dit terug. Hij richt zich heel direct tot Lucilius en houdt zijn lezer bij de les door geregeld vragen te stellen en te reageren op denkbeeldige tegenwerpingen. De aandacht wordt voortdurend geprikkeld door paradoxen en *sententiae*, vlijmscherp en verrassend geformuleerde uitspraken van algemene strekking, waarin Seneca een meester is.

3.2 Geschiedschrijving: Tacitus' *Annales*

Tacitus was ervan overtuigd, net als de andere Romeinse historici, dat geschiedschrijving nuttig dient te zijn, in die zin dat de lezer er wijzer van moet worden. Begrip voor de drijfveren van het politiek handelen staat daarbij voorop. Vandaar dat Tacitus veel aandacht besteedt aan de psychologische typering van zijn personages en aan de motieven die aan hun daden ten grondslag liggen.

Een kenmerk van Tacitus' geschiedwerken is de annalistische ordening, in feite een erfenis uit de Republikeinse tijd, toen de consuls gedurende een jaar de politiek bepaalden. Cicero omschreef de ideale stijl voor een geschiedwerk aldus: "een stijl die breed, kalm en gelijkmatig voortstroomt zonder de scherpe toon en venijnigheden die bij processen en politieke vergaderingen gebruikelijk zijn" (*De orat.* 2.64, vert. van Rooijen-Leeman). Tacitus' stijl is daarvan het tegenovergestelde. Hij volgt zijn bewonderde voorganger Sallustius na en streeft naar bondigheid (*brevitas*), houdt van scherpe, soms paradoxale tegenstellingen in de formulering en doorkruising van de symmetrie in de zinsbouw (*variatio*). Net als Seneca kruidt hij zijn verhaal regelmatig met scherpzinnige *sententiae*.

Voor een uitgebreide lijst van stilistische middelen wordt verwezen naar de CEVO-minimumlijst (zie Gele Katern 2002, nr. 25/26). In het kader van de lectuur van Seneca en Tacitus worden verder de volgende begrippen bekend verondersteld:

brevitas

variatio

sententia / aforisme

paradox

analogie als argument

a-fortiori-redenering

invoeren van een fictieve opponent

Vaardigheden

De kandidaat kan in een voorgelegde tekst uit het pensum de genre-kenmerken benoemen en deze kennis toepassen bij het interpreteren van de tekst. (eindterm 10b)

De kandidaat kan in een voorgelegde tekst uit het pensum de kenmerken van de tekstsoort benoemen en deze kennis toepassen bij het interpreteren van de tekst. (eindterm 10a)

De kandidaat kan aan de hand van een tekst uit het pensum de literaire technieken en verteltechnische en stilistische middelen benoemen en deze kennis toepassen bij het interpreteren van de tekst. (eindterm 11)

Behalve de door de CEVO-minimumlijst (zie Gele Katern 2002, nr. 25/26) gebruikte termen worden in het kader van de lectuur van dit pensum de volgende termen bekend verondersteld: brevitās, variatio, sententia / aforisme, paradox, analogie als argument, a-fortiori-redenering, invoeren van een fictieve opponent.

B Cultuurreflectie

1 Keizer Nero

Het keizerschap heeft zich in Rome geleidelijk ontwikkeld. Augustus ontleende zijn positie in eerste instantie aan zijn macht over het leger. In de loop van zijn lange regering kreeg hij de feitelijke macht over de binnenlandse en buitenlandse politiek stevig in handen. De senaat bleef voortbestaan. De aristocratische families, die daarin vaak al generaties vertegenwoordigd waren geweest, zagen met lede ogen aan hoe hun invloed kleiner werd, al vervulden senatoren nog steeds hoge en verantwoordelijke functies in leger en bestuur. Dit leidde tot spanning tussen keizer en senaat, die onder Caligula tot uitbarsting kwam en waarvan veel senatoren het slachtoffer zijn geworden. Een andere bron van spanning was de opvolging. Bij de adoptie van Tiberius had Augustus bepaald dat Tiberius zelf Germanicus als zoon moest aannemen. Germanicus was veel populairder dan Tiberius, zodat er een rivaliteit tussen hen beiden ontstond, waar zelfs de vroegtijdige dood van Germanicus geen einde aan maakte. Germanicus' vrouw, Agrippina I, zijn zoon Caligula en zijn dochter Agrippina II erfden de liefde van het volk voor Germanicus.

Tijdens de regering van Claudius, de broer van Germanicus, tekende zich een soortgelijke rivaliteit af tussen Britannicus, de zoon van Claudius en Messalina, en de enkele jaren oudere Nero, de zoon van Agrippina II. Na de dood van Messalina trad Claudius in het huwelijk met deze Agrippina, die er van het begin af aan naar streefde haar zoon Nero op de troon te brengen. Toen Claudius in 54 overleed, vermoedelijk vergiftigd door Agrippina, werd hij inderdaad opgevolgd door Nero, die toen zeventien jaar oud was. De jonge keizer werd terzijde gestaan door twee adviseurs, de filosoof Seneca en de commandant van de keizerlijke garde, Burrus. Nero's regering was aanvankelijk bijzonder succesvol, maar werd na enkele jaren overschaduwed door dynastieke spanningen. Agrippina had gehoopt haar zoon naar haar hand te zetten en zelf het beleid te bepalen. Toen Nero zich met steun van Seneca en Burrus steeds onafhankelijker tegenover haar opstelde, dreigde Agrippina Britannicus op de troon te brengen. Nero reageerde hierop door zijn stiefbroer te vergiftigen. Enkele jaren later liet hij ook zijn eigen moeder doden. Toen ook deze moord door senaat en volk zonder protest geaccepteerd werd, kreeg Nero het gevoel zich alles te kunnen permitteren. De invloed van Seneca en Burrus nam af. Na de dood van Burrus trad ook Seneca uit het openbare leven terug. In zijn laatste jaren als keizer verspeelde Nero al het krediet dat hij in zijn beginperiode verkregen had. Hij gooide zijn waardigheid te grabbel door op te treden als wagenmenner en zanger en maakte zich gehaat bij de aristocratie en de legercommandanten. Toen in 64 een groot deel van Rome afbrandde, werd Nero daarvoor verantwoordelijk gehouden, een verdenking die hijzelf versterkte door direct daarna aan de bouw van zijn megalomane nieuwe paleis, de *Domus aurea*, te beginnen. De ontevredenheid over zijn bewind leidde in Rome tot een complot om Nero te doden en te laten opvolgen door Piso. Deze samenzwering wist Nero nog te onderdrukken. Een van de talrijke slachtoffers was Seneca, die ervan beschuldigd werd betrokken te zijn bij het complot en het bevel kreeg zelfmoord te plegen. Kort daarna kwam het tot opstanden onder de legers in Gallië en Spanje. Toen Nero inzag dat zijn positie onhoudbaar was geworden, pleegde hij in 68 zelfmoord.

2 Seneca (4 v. Chr. - 65 na Chr.): leven en werken

2.1 Leven

Lucius Annaeus Seneca is in Cordoba in Zuid-Spanje geboren. Hij kwam uit een intellectuele familie. Zijn vader was retor. Zijn moeder Helvia was een ontwikkelde vrouw met belangstelling voor filosofie. Seneca verhuisde als kind naar Rome, waar hij een grondige en veelzijdige opleiding kreeg. Onder leiding van zijn vader en andere leermeesters in de retorica ontwikkelde hij zich tot een briljante stilist. Zijn voorkeur ging echter uit naar de filosofie. Hij studeerde bij filosofen van verschillende richtingen, maar voelde zich het meest aangetrokken tot de Stoa. Seneca begon zijn politieke carrière onder Tiberius. Onder Caligula werd hij rijk en beroemd als advocaat en publicist. Aan het hof van Claudius was Seneca een graag geziene figuur en had hij goede contacten met Julia Livilla en Agrippina, de dochters van Germanicus. Hierdoor raakte hij betrokken bij de machtsstrijd binnen de keizerlijke familie tussen keizerin Messalina en Agrippina. Hij werd beschuldigd van overspel met Julia Livilla en verbannen naar Corsica. Na de dood van Messalina werd hij op voorspraak van Agrippina uit ballingschap teruggeroepen en kreeg hij een eervolle aanstelling als gouverneur van Agrippina's zoon Nero.

Die functie behield hij toen Nero in 54 keizer was geworden. Met Burrus trad hij op als mentor van de jonge keizer en was hij zodoende een van de machtigste mensen aan het hof. In deze jaren werd hij door de keizer vorstelijk beloond. Omdat Seneca in zijn filosofische geschriften soberheid en eenvoud predikte, maakte dit hem kwetsbaar voor de kritiek van vijanden die hem beschuldigden van hypocrisie en zelfverrijking. In de strijd om de macht tussen Nero en Agrippina steunde hij de keizer, ook nadat deze zijn stiefbroer Britannicus had vergiftigd. Seneca is er niet in geslaagd te voorkomen dat Nero ook zijn moeder liet vermoorden. Hij was hier niet direct bij betrokken, maar was als adviseur toch gecompromitteerd door deze vreselijke daad. Burrus en Seneca hebben zich er niet openlijk van gedistantieerd, wat overigens gelijk zou hebben gestaan aan zelfmoord. De invloed van Seneca en Burrus nam na deze gebeurtenissen snel af. Na de dood van Burrus in 62 wijdde Seneca zich geheel aan zijn literaire en filosofische werk, tot hij in 65 werd beschuldigd van medeplichtigheid aan de samenzwering van Piso en bevel kreeg een eind te maken aan zijn leven.

2.2 Werken

Van Seneca bezitten we een aantal filosofische traktaten van ethische inhoud. Zo spreekt hij in zijn *De Clementia*, geschreven in de beginjaren van Nero's regering, over de mildheid als de belangrijkste deugd van een heerser, die hem ertoe brengt zich beperkingen op te leggen in de uitoefening van zijn macht. Zijn *De Constantia Sapientis* gaat over de onverstoortbaarheid van de *sapiens* en zijn onkwetsbaarheid voor krenking en onrecht. Seneca dankt zijn roem als filosoof bovenal aan de *Epistulae morales*. Deze brieven, gericht aan een jongere vriend, Lucilius (maar bewust bedoeld voor publicatie voor een groot publiek), begeleiden deze jongere vriend in zijn ontwikkeling tot stoïsch filosoof. Zij gaan vaak uit van alledaagse gebeurtenissen die aanleiding geven tot beschouwingen over de manier waarop een mens moet leven om de volkomen gemoedsrust te bereiken die kenmerkend is voor de wijze. Juist deze verankering in het praktische leven en de levendige toon waarin ze zijn geschreven maken deze brieven tot een ideale inleiding tot de filosofie.

3 Tacitus (56/7 - ± 125)

Ons beeld van het vroege principaat is in hoofdzaak bepaald door Tacitus. In zijn *Historiën* behandelde hij de geschiedenis van het Driekeizerjaar en de Flavische dynastie (69 - 96). In zijn *Annales* beschreef Tacitus de geschiedenis van de Julisch-Claudische dynastie (14 - 68 vanaf de dood van Augustus). Beide werken zijn zeer onvolledig overgeleverd. Tacitus heeft zelf een politieke carrière doorlopen die hem tot het consulaat en het gouverneurschap van Asia heeft gebracht, waaruit we mogen concluderen dat hij een vooraanstaand lid van de senaat is geweest. Dit heeft een stempel op zijn werk gedrukt, want daarin is de relatie tussen keizer en senaat een kernthema. Hierin ligt de grootheid en de beperking van Tacitus' geschiedwerk. Hij is ongeëvenaard in zijn koele en cynische analyses van het gedrag van de senatoren en de keizer. Enkele malen spreekt hij met bewondering over senatoren die zonder de keizer nodeloos te provoceren hun waardigheid hebben weten te bewaren, maar veel vaker uit hij zijn minachting over de serviliteit van de Romeinse aristocratie in de omgang met de keizer. De eenzijdige aandacht voor het politieke spel tussen het hof en de senaat leidt ertoe dat de gebeurtenissen in de provincies minder aandacht krijgen. Hetzelfde geldt voor andere aspecten van de geschiedenis waarover moderne historici graag veel meer zouden horen,

zoals sociologische, financiële en economische processen. Tacitus is evenwel, net als vrijwel alle historici uit de Oudheid, van mening dat de geschiedschrijving zich dient te beperken tot die personen en gebeurtenissen die de loop van de geschiedenis direct en beslissend hebben beïnvloed.

4 Filosofische achtergrond

4.1 De Stoa

De stoïsche school heeft haar naam te danken aan de *Stoa Poikilè*, een zuilengang in Athene, waar zij omstreeks 300 voor Christus door de filosoof Zeno werd gesticht. De Stoa streeft ernaar de mens gelukkig te maken. Dit doel heeft ook het Epicurisme (zie 4.2), maar in de manier waarop beide scholen proberen dit doel te bereiken, zijn zij in veel opzichten elkaars tegenpolen.

De goddelijke Ratio bestuurt alles

Volgens de Stoa was alles stoffelijk. Het heelal is doordrongen van een goddelijke kracht, voorgesteld als een vurige adem die alles doordringt en volgens een rationeel plan bestuurt (*pantheïsme*). Vanwege dit rationele karakter gaven de stoïcijnen aan deze macht, behalve de naam *Deus*, ook namen als *Ratio* of *Logos* (Rede), *Providentia* (Voorzienigheid) en *Fatum* (Noodlot, Goddelijke wil). De goddelijke *Ratio* doordringt alles. In dode stof manifesteert hij zich als samenhang, in planten bovendien als groeikracht, in dieren als energie en bijvoorbeeld aanvalsdrijf, maar alleen in de mens ook als *ratio*. Daarom kan de menselijke geest gezien worden als een vonk van het goddelijke.

Secundum naturam vivere

De grondgedachte van de stoïsche ethiek is dat de mens in overeenstemming moet leven met deze rationeel geordende natuur (*secundum naturam vivere*). Wie daarin slaagt, zal alles wat hem overkomt als door de *Ratio* bepaald en dus als onvermijdelijk en goed aanvaarden. Zo iemand is *sapiens* (wijs) en daarmee volmaakt gelukkig. De stoïcijnen begrepen dat dit een zeer hoog gegrepen, bijna onbereikbaar ideaal was. Wie naar dit doel streeft, maar het nog niet bereikt heeft, is *proficiens* (iemand die vorderingen maakt).

Virtus

De *sapientia* wordt beschouwd als het *summum bonum* (het hoogste en enige goed) en als de ware *virtus* ('deugd'). Het tegengestelde, het gebrek aan *sapientia*, de domheid, is het enige slechte (*malum*). Alle andere dingen, zoals rijkdom, gezondheid, vrienden en familie behoren tot de *indifferentia*, de dingen die er niet toe doen. Wel kan men binnen de *indifferentia* onderscheid maken tussen dingen die men zou kiezen (bijvoorbeeld gezondheid) en dingen die men niet zou kiezen (ziekte), maar voor het bereiken van geluk zijn ze uiteindelijk irrelevant. Wie dit beseft kan alles wat hem overkomt in volkomen gemoedsrust aanvaarden. Daarmee is hij vrij van emoties als verdriet, afgunst, medelijden, maar ook blijdschap om uiterlijke dingen; hij verkeert in een toestand van *apatheia* (het vrij zijn van emoties).

Naar gelang van de omstandigheden kan de *virtus* zich op verschillende manieren manifesteren: als *fortitudo* (dapperheid), *temperantia* (zelfbeheersing) of *pietas* (verantwoordelijkheidsbesef ten opzichte van familie, goden en vaderland).

In tegenstelling tot het epicureïsche ideaal van afzijdigheid was de Stoa van mening dat de wijze in de wereld een taak te vervullen heeft; ook dit is een uitvloeisel van het *secundum naturam vivere*.

Met name dit besef van verantwoordelijkheid voor de gemeenschap en het accent op de *virtus* als doel van menselijk handelen sloten goed aan bij de Romeinse mentaliteit. De Stoa is dan ook in Rome eeuwenlang de overheersende filosofische richting geweest.

4.2 Het epicurisme

Seneca is een aanhanger van de Stoa, maar ook het epicurisme komt in zijn werk herhaaldelijk ter sprake. Soms wijst Seneca op overeenkomsten tussen beide richtingen, soms bestrijdt hij het epicurisme juist.

Ataraxia

Het epicurisme is genoemd naar de filosoof Epicurus. Omstreeks 300 voor Christus vestigde deze in zijn huis in Athene een filosofische school. Het doel van Epicurus was de mens de weg te wijzen naar een gelukkig leven. Geluk is volgens hem een toestand van *ataraxia* (onverstoorbare tevredenheid), waarin pijn, verdriet, angst en andere onlustgevoelens afwezig zijn.

Angst voor de dood is ongegrond

Veel mensen echter worden gekweld door angst voor de goden en de dood. Het is de taak van de filosofie, vond Epicurus, de mens van deze angsten te bevrijden. In verband hiermee koos hij voor een volkomen materialistisch wereldbeeld, in grote lijnen ontleend aan de vroegere filosoof Democritus (ca. 400 v. Chr.). Volgens dit wereldbeeld bestaat het heelal uitsluitend uit lege ruimte en atomen. Deze atomen zijn deeltjes die zelf per definitie ondeelbaar en onzichtbaar zijn, en met andere atomen verbindingen aangaan tot stoffen en objecten die we wel kunnen waarnemen. Ook de menselijke ziel is opgebouwd uit atomen. Bij de dood vallen deze uiteen, waarmee de ziel ophoudt te bestaan. Elk geloof in een voortbestaan na de dood en straffen of loutering in het hiernamaals is dus ongegrond.

Ook de goden hoeft men niet te vrezen

Het bestaan van goden wordt door Epicurus niet ontkend. Tot het wezen van de goden behoort echter dat zij in volmaakte gelukzaligheid en gemoedsrust leven. Dit houdt in dat ze zich op geen enkele manier met de wereld en de mensen bemoeien. Er is dus geen reden tot vrees voor goddelijk ingrijpen. In plaats van de goden heerst slechts *fortuna* (het toeval). Ook tegen de slagen van het toeval kan men zich wapenen door gemoedsrust te ontwikkelen. Het is het beste om te leven in een rustige omgeving van gelijkgestemde vrienden, met bescheiden behoeften, zich verre te houden van de politiek en niet ten prooi te vallen aan emoties.

Vaardigheden

De kandidaat kan aan de hand van een voorgelegde tekst of citaat vragen beantwoorden over het leven van de kernauteur voor zover dit van belang is voor het juiste begrip van de thematiek en de teksten uit het pensum. (eindterm 9)

De kandidaat is op de hoogte van de cultuur-historische context waarin de tekst van de kernauteur gefunctioneerd heeft, en kan de hierboven genoemde namen en begrippen hanteren bij het beantwoorden van vragen naar aanleiding van een voorgelegde tekst. (eindterm 12)

C Taalreflectie

1 Taaleigen van Seneca

3de pers. plur. ind. perf. act. op *-ere*
gesubstantiveerd gebruik van adiectiva en participia
pronomina (met name *id* en *hoc*) als vooraankondiging
infinitivusconstructies als subject, object of predikaatsnomen.

Vaardigheid

De kandidaat kan van de kernauteur een ongeziene authentieke tekst vertalen, die qua aard, moeilijkheid en -indien mogelijk - qua thematiek nauw aansluit bij de gelezen teksten. Hierbij worden de in de syllabus genoemde - bij de teksten van de kernauteur frequent voorkomende - morfologische, syntactische en stilistische verschijnselen bekend verondersteld. (eindterm 1)